

СТАН ШКІЛЬНОЇ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ В 60-х – 90-х роках ХХ СТОЛІТТЯ

Досліджено процес розвитку шкільної суспільствознавчої освіти в 60-х – 90-х роках минулого століття, вивчено змістове наповнення навчальних суспільствознавчих курсів, досліджено процес реформування шкільних предметів цієї галузі, зміну методологічних, ідеологічних та організаційно-дидактичних підходів у навчанні школярів суспільствознавчим предметам.

Висвітлено авторське бачення розвитку шкільного суспільствознавства за трьома змістовими лініями – історичною, правознавчою та власне суспільствознавчою (філософською, релігієзнавчою, економічною, морально-етичною та іншими). У роботі описано процес формування методології шкільного суспільствознавства, спроби реформування існуючих курсів та впровадження нових підходів відповідно до політичних викликів і змін у суспільстві в УРСР у зазначений період.

Описані нові для того часу організаційні форми й методи навчання школярів суспільствознавчим дисциплінам – конференції, рольові ігри, диспути, зустрічі з партійними та державними діячами, ветеранами, депутатами, передовими працівниками підприємств, співробітниками міліції, прокуратури, суду тощо. Автором досліджена суспільно важлива діяльність учнів у позаурочний час – участь в усних журналах, проведення лекторіїв, екскурсій, робота в гуртках, шефська діяльність тощо.

Наголошено на ідейному значенні суспільствознавчих курсів у 60-ті – 90-ті роки ХХ століття, підкреслено головне завдання шкільного суспільствознавства – формування в старшокласників стійких ідейних переконань на основі марксистсько-ленінських постулатів. Підкреслено важливість шкільного суспільствознавства, яке попри велику заідеологізованість, сприяло розвитку пізнавальної активності, формувало інтерес і мотивацію до вивчення зазначених предметів та забезпечувало самостійну роботу школярів на всіх етапах навчального процесу.

Ключові слова: шкільне суспільствознавство, розвиток суспільствознавчих предметів в школах України, 60-ті – 90-ті роки ХХ століття.

Шкільне суспільствознавство в Україні пройшло складний шлях становлення й розвитку. Суспільствознавча освіта є важливою складовою у всебічному розвитку особистості. Період 60-х – 90-х років характеризується значними змінами в структурі суспільствознавчих курсів, їх змістовим наповненням, впровадженням нових методик і форм навчання дітей у школі. Попри значну ідеологізацію цих курсів, у їх викладанні використовувалося багато раціонального, дослідження якого, на нашу думку, сприятиме підвищенню ефективності навчання сучасних школярів предметам освітньої галузі «Суспільствознавство».

Питаннями розвитку методики навчання суспільствознавчих дисциплін у досліджуваній період займалися Н. Андрієвська, Н. Аппарович, І. Берхін, Л. Боголюбов, О. Вагін, Г. Герасимов, П. Гора, Н. Дайрі, А. Дружкова, С. Єжова, Н. Запорожець, А. Колосков, Н. Лебедева, І. Лернер, В. Мазуренко, Л. Мельник, П. Потьомкін, М. Скаткін та інші. Узагальнюючи роботи вчених, зазначимо, що основною методичною ідеєю того часу був розвиток пізнавальної активності на уроках суспільствознавчого змісту, формування мотивації в дітей до вивчення цих дисциплін, організація самостійної роботи учнів на всіх етапах навчального процесу. Багато теоретичних положень й фактичного матеріалу, які об'єктивно характеризують розвиток суспільствознавчої освіти у 60-ті – 90-ті роки ХХ століття містяться в працях сучасних дослідників Г. Аллабердіної, В. Арешонкова, Н. Гупана, О. Пометун, Л. Пироженко, І. Смагіна, Н. Ярош та інших.

Мета статті полягає у висвітленні процесу розвитку суспільствознавчої освіти в школах України в 60-х – 90-х роках ХХ століття.

У 1964-1966 роках в СРСР була проведена освітня реформа – школи переходили на 11 річний термін навчання. Декілька років учні навчалися за перехідними планами, а з 1966-1967 навчального року були введені постійні, типові навчальні плани для всього СРСР. На основі них були розроблені і затверджені Міністерством освіти УРСР навчальні плани, за якими відбулася зміна в структурі шкільної суспільствознавчої освіти.

За новими навчальними планами у 4-у класі залишався пропедевтичний курс «Оповідання з історії СРСР», у 5-му класі викладалася «Історія Стародавнього світу», у 6-му класі – «Історія Середніх віків», у 7-8-х класах – «Історія СРСР з елементами нової і новітньої історії», у 9-му класі – «Нова історія» та «Історія СРСР» до кінця ХІХ століття, у 10-му класі – «Нова історія» та «Історія СРСР» з початку ХХ століття до 1937 року та «Новітня історія» до 1937 року, у 11-му класі – «Історія СРСР» з 1938 року та «Новітня історія» з 1938 року.

Аналіз програм і підручників з історії свідчить про зміну структури історичних курсів. На першому етапі, у 8-ми річній школі учні знайомилися з основами системних знань з історії, а на другому етапі, в 11-ти річній школі вони оволодівали більш повною системою найважливіших фактів і понять, засвоювали головні закономірності історичного процесу.

Історія України була представлена курсом «Історія УРСР», який викладався з 7-го по 10-й класи. Головним завданням курсу визначалося озброєння учнів знаннями основних закономірностей суспільного розвитку на конкретних матеріалах історії України, розвиваючи в свідомості дітей прагнення до оволодіння основами історичного матеріалізму.

За новими програмами, навчальний предмет «Конституція СРСР і УРСР» був ліквідований. Замість нього було впроваджено у 7-му класі курс «Бесіди про наше радянське суспільство», завданням якого було формування в учнів початкових уявлень про світ, розвиток суспільства, радянське право, переваги соціалістичного ладу над капіталістичним тощо.

Старшокласникам (10-й клас) викладався курс «Суспільствознавство», який по суті узагальнював поняття учнів та систематизував їхні знання про етапи розвитку людства, формування суспільних класів, забезпечував формування основ комуністичного світогляду і виховання в душі патріотизму й інтернаціоналізму.

Аналізуючи розвиток шкільного суспільствознавства у 60-ті – 90-ті роки минулого століття, Н. Ярош звертає увагу на основу цих курсів, а саме ідеологічний монізм – виключно марксистсько-ленінського вчення, до складу якого входили філософія (діалектичний та історичний матеріалізм), політична економія та науковий комунізм. Науковець стверджує, що провідною ідеєю шкільного суспільствознавства того часу було визначено матеріальне виробництво, як основу розвитку суспільства. Зазначені положення були основою для формування в учнів понять про розвиток соціально-політичних процесів в СРСР та світі [8].

На думку Н. Гупана, навчальний предмет «Суспільствознавство» відрізнявся від інших специфікою побудови змісту – він був розроблений на основі протиставлення здобутків соціалізму і негативу капіталізму. За автором, в учнів формували переконання про прогресивність комуністичної ідеології над консервативною буржуазною [2].

За даними Г. Чернової, Л. Жукової та І. Мітюкової, викладання курсу «Суспільствознавство» давало результати протилежні очікуваним. Учні зіставляли інформацію отриману на уроках з реальністю та переймалися недовірою до догм, які нерідко переносилися й на ідейні основи радянської держави і суспільства [6].

Варто зауважити, що в цей час значно зростає увага до правознавчої освіти учнів та правового виховання дітей у школі. Правознавство було виокремлено в окремий шкільний курс – «Бесіди про наше радянське суспільство», який викладався в 7 класі. У 1970 році його назву було змінено на «Радянське суспільство». Зрештою у 1975 році, в 8-му класі було впроваджено навчальний предмет «Основи радянської держави і права» (який з 1987 року почали викладати в 9-му класі).

Д. Кумков свідчить, що цей навчальний курс сприяв підготовці учнів до самостійного життя та мав профілактичне значення з попередження правопорушень неповнолітніми [4].

Авторський колектив під керівництвом П. Гурева розробив посібник з ідентичною назвою. Після прийняття у 1977 році Конституції СРСР та відповідно в 1978 році Конституції УРСР, було внесено зміни до змісту посібника, у якому значна частина обсягу навчального матеріалу присвячувалася проблемам конституційного права.

Дослідники рекомендували активно використовувати підручник як інструмент самостійної роботи на уроках і вдома. На думку Г. Яковенка, робота з підручником сприяла розвиткові школяра, вчила його самостійно працювати з різними джерелами історичних, правових, економічних, філософських, соціологічних знань та оперативно застосовувати їх в навчальній діяльності [7].

Необхідно зазначити, що в другій половині 70-х років ХХ століття розпочинаються зміни в шкільній суспільствознавчій освіті, які були пов'язані з ускладненням завдань суспільної підготовки учнів. Якщо раніше достатнім вважалося знайомство школярів із основами політичних знань і формуванням у них понять розвитку суспільства на основі марксистсько-ленінської теорії, то на межі 80-х років висувалося більш складне завдання – на базі тих самих марксистсько-ленінських постулатів вчителям необхідно було забезпечувати утворення в старшокласників стійких ідейних переконань.

Ідеологічний вплив підсилювався шляхом здійснення постійного контролю за суспільствознавчою освітою, як органами управління освіти, так і керівництвом КППС всіх рівнів. Їх представники відвідували всі заходи (семінари, наради, конференції), на яких розглядалося питання суспільствознавчої освіти.

На думку Л. Жукової, І. Мітюкової та Г. Чернової, посилення вимог до суспільствознавства було не випадковим, адже в СРСР загострювалися соціальні проблеми, падав авторитет лідерів КППС, і виховання «свідомих і активних будівників комунізму» з чіткою класовою позицією могли врятувати ситуацію [6].

Деякі інші причини модернізації шкільного суспільствознавства називає Н. Ярош. Дослідниця зазначає, що реформування цієї галузі освіти було викликане все більш очевидним розмежуванням між її змістом і реальним життям суспільства. Зростання злочинності (у тому числі й серед підлітків), погіршення ситуації у сфері сімейних відносин доводили неефективність соціальної функції суспільствознавчої освіти – виховання високих моральних засад у школярів [8].

З кінця 70-х і протягом 80-х років ХХ століття відповідно до вимог керівництва країни та змін у суспільстві, програми, підручники та посібники суспільствознавчого змісту доопрацьовувалися і практично кожного року перевидавалися. По декілька разів виходили друком «Історія Стародавнього світу» (Ф. Коровкін), «Історія Середніх віків» (О. Агібалова, Г. Донской), «Історія СРСР» (М. Нечкіна, П. Лейбенгруб, М. Кім, І. Федосов та інші), «Історія Української РСР» (В. Дядиченко, Ф. Лось, В. Спицький), «Нова історія» (А. Аверьянов,

І. Галкін, Л. Зубок, А. Манусевич, В. Хвостов), «Новітня історія» (В. Фурасва, П. Кузмічев, Ю. Гіренко, Г. Левін, В. Орлов), «Суспільствознавство» (О. Боборик, Ю. Красін, В. Суходєєв) та інші [1; 3; 6].

У школах було введено новий навчальний предмет «Етика і психологія сімейного життя», на який було покладено завдання забезпечити прогалини в знаннях учнів із такої сфери суспільного життя, як сім'я. До нового курсу Т. Афанасьєвою було розроблено посібник «Сім'я» для 9-10 класів середньої школи у якому розкривалися питання поведінки серед однолітків, дружби, кохання, стосунків між чоловіком і жінкою, ролі батька й матері, чоловіка й дружини, сімейного бюджету тощо.

Як бачимо, з середини 70-х і до початку 80-х років ХХ століття відбулося розширення предметного поля шкільної суспільствознавчої освіти, яке тепер стосувалося багатьох сфер людського життя (політика, економіка, історія, ідеологія, філософія, право, сім'я та інші). Окрім історії були впроваджені самостійні курси «Суспільствознавство», «Основи радянської держава і права» та «Етика і психологія сімейного життя».

У 1985 році в СРСР змінилося керівництво, яке проголосило про перебудову суспільства на основі «вдосконалення соціалізму». Нова соціально-політична ситуація в країні відкрила можливість для розгортання наукового пошуку та здійснення переоцінки цінностей. Розпочався новий етап розвитку шкільного суспільствознавства, пов'язаний з корінною зміною змісту та методології з урахуванням вимог адекватних процесам демократизації суспільства. У цей час актуальності набуває антропогенний аспект, який передбачав підвищення уваги до суб'єктивних факторів взаємодії особистості та суспільства.

Змістове наповнення курсу «Суспільствознавство» було оновлене й стосувалося індивідуальної трудової діяльності, кооперативного руху, міжнаціональних відносин у Радянському Союзі. Учні розглядали питання пов'язані з бюрократизмом, гласністю, плюралізмом думок, критикою та самокритикою.

За даними Л. Рябовол, у курсі «Суспільствознавство» були оновлені теми правового змісту, які стосувалися органів державної влади, державного управління, громадських організацій, трудових колективів, ролі права та сім'ї в соціалістичному суспільстві та інших.

На думку Н. Ярош, реформування суспільствознавчої освіти на основі марксистсько-ленінської методології не відповідало тим змінам, що охопило радянське суспільство у кінці 80-х – на початку 90-х років. За автором, навчальні предмети суспільствознавчого змісту були малоефективними, не пов'язаними між собою та занадто академічними, які не здатні були пояснити учням явища суспільного життя простою й зрозумілою мовою.

У зв'язку з цим в наукових колах почалося обговорення ідеї повернення до єдиного суспільствознавчого курсу, який би інтегрував у собі елементи знань з економіки, правознавства, етики, філософії тощо. З цього приводу Л. Боголюбов та Л. Іванова висловили думку про те, що створення такого навчального предмета не суперечить вимогам науки та відображатиме тогочасні тенденції розвитку суспільства. Новий інтегрований навчальний предмет під назвою «Людина і суспільство» повинен був замінити три існуючі суспільствознавчі курси. Але криза перебудови загострила політичну боротьбу, що призвело до відміни у жовтні 1990 року статті 6 Конституції УРСР, відповідно до якої Комуністична партія переставала бути монополістом у політичній сфері. За таких умов курс «Людина і суспільство» був виключений із навчального плану. Як свідчить Г. Яковенко новий курс був складним, вчителі не мали відповідної підготовки, що й стало причиною його не популярності.

Аналіз науково-методичної літератури свідчить про появу нових організаційних форм і методів навчання суспільствознавчим дисциплінам. Як свідчить Л. Рябовол, провідне місце залишалося за уроком, але активно впроваджувалися в навчальний процес лекції та семінари. На думку вченої, значну роль відігравали розповідь вчителя, робота з документами та бесіди за допомогою яких здійснювалася актуалізація опорних знань школярів і забезпечувалася наступність у навчанні. Водночас, дослідниця відмічає, що поруч із позитивними змінами у школах УРСР мали місце й авторитарний стиль управління, централізація, формалізація і тотальний контроль педагогічного процесу. Навчання було переважно знаннєвоорієнтованим і не спрямовувалося на підготовку старшокласників до самостійного життя.

У роботах Г. Артем'євої, Р. Вендровської, В. Бойкова, А. Дружкової, О. Лушникова, М. Овчинникової знаходимо рекомендації тих часів – проводити конференції, рольові ігри, диспути, запрошувати на заняття представників КППС, ВЛКСМ, ветеранів, депутатів, передових працівників підприємств, співробітників міліції, прокуратури, суду тощо. У позаурочний час методисти рекомендували залучати учнів до участі в усних журналах, лекторіях, екскурсіях і гуртках. За авторами, використання зазначених форм і методів забезпечувало зв'язок навчання з життям, сприяло розвитку інтересу в дітей і мотивувало їх до вивчення предметів суспільствознавчого змісту.

І. Маринко свідчить про ґрунтовний підхід у розробці дидактичних, змістових та організаційних основ шкільної суспільствознавчої освіти того часу, але констатує значну заідеологізованість цього процесу.

Таким чином, протягом 60-х – 90-х років ХХ століття шкільне суспільствознавство зазнало зміну методологічних, ідеологічних та організаційно-дидактичних підходів у навчанні школярів, реформувалася структура суспільствознавчої освіти, вносилися зміни в змістове наповнення суспільствознавчих курсів. Цей процес мав двоякий характер, з одного боку виникали принципово нові підходи й тенденції, а з іншого, спостерігалася спадковість в розвитку основних положень методики, змісту, організації навчального процесу.

Використана література:

1. Баханов К. О. Шкільний курс історії УРСР у 50-80-х роках ХХ століття. *Історія та правознавство*. 2015. № 16. С. 3–7.
2. Гупан Н. Диференціація змісту шкільних підручників суспільствознавчих предметів (60–70-ті рр. ХХ ст.). *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2014. Вип. 49. С. 198–204.
3. Косенко Ю. М. Становлення та розвиток спеціальної методики навчання історії (друга половина ХІХ – початок ХХІ століть): монографія. Чернівці: Букрек, 2016. – 216 с.
4. Кумков Д. Л. Розвиток правової системи сучасної України: історико-правовий аспект. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право*. 2014. Вип. 26. С. 203–209.
5. Смагін І. І. Причини розробки та основні етапи становлення шкільного навчального предмета «Суспільствознавство» на початку 60-х років ХХ століття. *Вісник Житомирського державного університету імені І. Франка*. 2008. Вип. 41. С. 64–68.
6. Чернова Г. А., Жукова Л. Г., Митюкова И. В. Методика преподавания обществоведения в начальной школе. Москва, 2008. 240 с.
7. Яковенко Г. Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків, 2017. 324 с.
8. Ярош Н. В. Розвиток теоретико-методологічних та організаційних засад суспільствознавчої освіти школярів (кінець 50-х – 80-ті роки ХХ століття). *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки)*. 2012. № 4. С. 326–331.

References:

1. Bakhanov, K.O. (2015) Shkilnyi kurs istorii URSR u 50-80-kh rokakh XX stolittia [School course in the history of the USSR in the 50-80's of the twentieth century]. *Istoriia ta pravoznavstvo*, 16, 3-7 [in Ukrainian].
2. Hupan, N. (2014) Dyferentsiatsiia zmistu shkilnykh pidruchnykiv suspilstvoznachykh predmetiv (60-70-ti rr. XX st.) [Differentiation of the content of school textbooks in social science subjects (60-70's of XX century)]. *Psykhologo-pedahohichni problemy silskoi shkoly*, 49, 198-204 [in Ukrainian].
3. Kosenko, Yu.M. (2016) *Stanovlennia ta rozvytok spetsialnoi metodyky navchannia istorii (druha polovyna XX – pochatok XXI stolit): monohrafiia [Formation and development of a special methodology for teaching history (second half of the nineteenth – early twentieth centuries): monograph]*. Chernivtsi: Bukrek [in Ukrainian].
4. Kumkov, D.L. (2014) Rozvytok pravovoi systemy suchasnoi Ukrainy: istoryko-pravovyi aspekt [Development of the legal system of modern Ukraine: historical and legal aspect]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriiia 18: Ekonomika i pravo*, 26, 203-209 [in Ukrainian].
5. Smahin, I. I. (2008) Prychyny rozrobky ta osnovni etapy stanovlennia shkilnoho navchalnoho predmeta «Suspilstvoznavstvo» na pochatku 60-kh rokiv XX stolittia [The reasons for the development and the main stages of formation of school subject "Social Studies" in the early 60's of the twentieth century]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni I. Franka*, 41, 64-68 [in Ukrainian].
6. Chernova, H.A., Zhukova, L.H., Mytiukova, Y.V. (2008) *Metodyka prepodavania obshchestvovedeniya v nachalnoi shkole [Methodology of teaching social science in elementary school]*. Moskva [in Russian].
7. Iakovenko, H.H. (2017) *Metodyka navchannia istorii: navchalno-metodychnyi posibnyk [Methods of teaching history: a textbook]*. Kharkiv [in Ukrainian].
8. Iarosh, N.V. (2012) Rozvytok teoretyko-metodolohichnykh ta orhanizatsiinykh zasad suspilstvoznavchoi osvity shkoliariv (kinets 50-kh – 80-ti roky XX stolittia) [Development of theoretical, methodological and organizational foundations of social science education of schoolchildren (late 50's – 80's of XX century)]. *Zbirnyk naukovykh prats Berdianskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu (Pedahohichni nauky)*, 4, 326-331 [in Ukrainian].

Kosenko Yu. The state of school social science education in Ukraine in the 60-th – 90-th of the XX century

The article explores the development of school social science education in the 60-th – 90-th of the last century, the content of educational social studies courses has been studied, the process of reforming school subjects in this field, the change of methodological, ideological and organizational-didactic approaches in teaching children of social science subjects have been investigated.

The article highlights the author's vision of the development of school social studies along three content lines-historical, jurisprudential, and his own social sciences (philosophical, religious, economic, moral, ethical and others). The paper describes the process of forming the methodology of school social sciences, attempts to reform the existing courses and the introduction of new approaches in accordance with the political challenges and changes in society in the Ukrainian SSR during this period.

New organizational forms and methods of teaching children of social science disciplines – conferences, role-playing games, debates, meetings with party and state figures, veterans, deputies, leading workers of enterprises, police officers, prosecutors, courts, etc. are described. The author investigates the socially important activities of students in the afternoons – participation in oral journals, lectures, field trips, work in circles and more.

The ideological significance of social science courses in the 1960-th – 1990-th was emphasized, and the main task of school social studies was emphasized – the formation of stable ideological beliefs on the basis of Marxist-Leninist postulates. The importance of school social sciences is emphasized, which, despite its great ideologization, contributed to the development of cognitive activity, generated interest and motivation to study these subjects and ensured the independent work of students at all stages of the educational process.

Key words: school social studies, development of social science subjects in schools of Ukraine in 60-th – 90-th of XX century.